

“YARKINAY” (YORQINAY) DRAMASI

Prof. Dr. Fatma AÇIK*

ÖZ: Bir yandan geçmişi bir şekilde değerlendirirken öte yandan bugüne ışık tutmak amacıyla kaleme alınan tarihi dramalarda yazar, tarih aracılığıyla mensup olduğu toplumun çelişkilerini, değişmeyen veya değiştirilemeyen yönlerini, sorunlarını, iyi ve güzel yönlerini anlatmayı hedefler. Özbek edebiyatında da aydınlanma dönemi diyebileceğimiz yirminci asrın başlarında Ceditçilerin çok sayıda drama kaleme aldığı bilinmektedir. Bu tür eserlerle, tarihî bilgi edebî zevkle harmanlanıp yeni kuşaklara fikir üretebilme yeteneği kazandırılmaya çalışılmıştır. Çolpan, “Yorqinoy” (Yarkınay) adlı eseri vasıtasıyla sosyo-kültürel açıdan bakıldığında sınıf farklılıkları, kahraman yaratma, çarpık düzen gibi olguları tarihselci bir perspektifle ele alarak sadece 19. asrın toplumsal manzarasını ortaya koymakla kalmamış, dünden bugüne tarihsel bir sürecin hikâyesini de okuyucularına aktarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, 19. asır, Çolpan, “Yorqinoy”.

Plays of “YORQINAY”

ABSTRACT: In a historical drama which is produced to evaluate and offer an insight into the past, the author aims to describe the contradictions of the society, its unchanging or unchangeable aspects, problems, and desired and beautiful aspects through history. It is known that Jedidists produced a great number of drama in Uzbek literature in the early twentieth century, the period of enlightenment. Thanks to these works, historical knowledge has been tried to be blended with literary pleasure and new generations are enabled to produce new ideas. Cholpon does not only reveal the social landscape of the 19th century by dealing such phenomena as social differences, hero creation and distorted order with a socio-cultural perspective but presents the story of a historical period to the reader in “Yorqinoy”.

Keywords: Turkistane, 19th century Cholpan, Yorqinoy

---

* Gazi Üni. Gazi Eğitim Fak. Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.
fatmaacik1@gazi.edu.tr *Gönderim Tarihi: 28.11.2016 Kabul Tarihi: 31.05.2017*

Yarkınay (Yorqinoy) Dramasının Yazılmasında Etkili Olan Sosyal ve Siyasi Durum

İvan Grozni'nin, 1552'de Kazan'ı işgali esnasında Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti'nden yardım talep edilmiş ancak bu talebe olumlu cevap alınamamış ve Kursk ve Tula'ya asker gönderilememiştir. Böylece Ruslara Türk coğrafyasının kapıları açılmıştır. Kazan Hanlığı'nın toprakları Rusların eline geçmesinden iki asır sonra Kırım Hanlığı'na ait topraklarda kaybedilmiştir. Ardından Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda ve Balkanlardaki topraklarının bir bölümü Rusların eline geçmiştir. Acı olan şu ki, Türk milletinin kendi arasındaki iletişimsizliği, yekvücut olamaması eskiden ona nasıl zarar vermişse, sonraki dört yüzyılda da aynı şekilde devam etmiştir.

Yaklaşık iki yüz elli yıl süren Türkistan Türklerinin siyasi birliği, 16. yüzyılın sonlarına doğru Şıban Hamı Abdullah (1551 - 1597) ve oğlu Abdülmümin'in (1598) ölümlerinden sonra taht kavgalarına sahne olmuş ve devlet; Buhara, Hive ve Hokand Hanlığı şeklinde bölünmüştür (Eckmann 1963: 121).

Çar I. Petro'nun amacı, Türkistan coğrafyası ile birlikte, Kafkasya ve İran'ı son olarak da Hindistan'ı ele geçirmektir. Onun bu politikası kendisinden sonra gelen yöneticiler tarafından da sürdürülmüş ve nihai sonuca ulaşıncaya kadar sürekli olarak Türkistan'ın gücü sınanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan'ın adım adım işgali Rusya'nın İngiltere ile ilişkilerinin gerginleşmesine neden olmuştur. Hatta 1855-1866 yılları arasında Rusların Hindistan sınırına yaklaşması ve Afganistan'a nüfuz etmek istemesi iki ülkeyi savaş noktasına taşımıştır. Ancak Rusya'nın İngiltere ile savaşmaya cesaret edememesi ve Afganistan'daki İngiliz nüfuzunu kabullenmesi savaşın çıkmasını önlemiştir. Rusların yeni sömürgeler kazanma doğrultusunda sıcak denizlere inme veya kara yoluyla Hindistan'a ulaşma gayretine karşın, İngiltere, ekonomisinde önemli bir yere sahip olan Hindistan üzerindeki egemenliğini devam ettirme siyaseti takip etmiştir. Neticede iki ülke arasında uzlaşma sağlanmış; Rusya, Afganistan'ı işgal etmekten vazgeçerken, İngiltere de Asya'daki Rus işgallerine karşı sessiz kalmıştır.

İç çekişmeler ve Rus taarruzu Batı Türkistan'ı eğitim, teknoloji, bilim ve sanat bakımından geri bırakmış, uzun süren savaşlardan dolayı ekonomi zayıflamış ve halk fakir düşmüştür. Safevilerin ve Rusların iki farklı koldan yürüttükleri siyaset sonucunda Hanlıklar ile Osmanlı Devleti arasındaki irtibat engellenmiş böylece hâkimiyet Rusların eline geçmiştir. Türkistan Türkleri sadece siyasi ve iktisadi bakımdan değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel alanlarda da Rus hegemonyası altına girmiştir. Bu noktada özellikle iki hususun altını çizmek gerekir. Birincisi Türkistan Genel

Valisi General K. P. Kaufman'ın bölge ahalisinin Ruslaştırılması için öncelikle yerli çocukları Rus okullarına çekerek Rusçanın etkisini arttırmak ve Rus vatandaşlık ilkelerinin benimsetilmesi için uygun ortam oluşturana kadar Müslümanlara karşı belirli alanlarda görmezlikten gelme politikası uygulamaktır. İkincisi ise İslami kurumların arkasındaki maddi desteği kesip üstündeki denetim mekanizmasını kaldırmayı mektep ve medreselerin kısa sürede çöküşünü sağlama politikasıdır. (Erşahin 1999: 86-87)

Rusya'nın Türkistan siyaseti karşısında Hanlıklar, birlik olmak yerine hem Rusya ile hem de birbirleriyle hem de hanlık içinde taht mücadeleleri nedeniyle zayıf düşmüş ve hâkimiyeti kaybetmişlerdir¹. Buhara Hanlığı, Emir Muzaffereddin döneminde Rusların hâkimiyeti altına girmek zorunda kalmış (1868), Alim Han zamanında resmen ortadan kaldırılmıştır (Alpargu 2002: 568). Hive Hanlığı 1873 'te tamamen işgal edilmiş² ve 1920'de resmen ortadan kaldırılmıştır. Hokand Hanlığı 1868'de kısmen işgal edilmiş, 1876'da ise bütünüyle ortadan kaldırılmıştır. 1865 tarihinde Taşkent Rusların eline geçmiştir. Rus birlikleri Mayıs 1868'de Buhara birliklerini mağlup ederek burayı Rusya'nın bölgedeki ileri karakolu haline getirmiştir.

Rus istilası esnasında ve sonrasında devam eden isyan hareketleri Türkistanlılar arasında birlik sağlanamaması nedeniyle olumlu bir neticeye ulaşamamıştır. Rusya'ya tabi milletler kendi haklarını ve hukuklarını elde etmek için isyan etmenin yeterli olmadığını anladıkları anda kurtuluş için yeni fikirlere sarılmışlardır. Sadece Batı Türkistan'da değil tüm Türk coğrafyasını etkisi altına alan İslamcılık (Panislamizm) ve Türkçülük (Pantürkizm) hareketleri toplumun önde gelen kişileri için umut ışığı olmuştur. Her iki düşünce ile ulaşılmak istenen nokta Rusya'daki Müslümanların millî duygularını uyandırmak, millî okullar açmak, millî aydınlar yetiştirip Ruslaştırma siyasetine karşı mücadele etmek için çalışmaktır. Rusya'nın boyunduruğu altından kurtulma çabaları ve ileri bir toplum olma yolunda Türkistanlı aydınların faaliyetleri 1938 yılına kadar devam etmiştir. Aydınların büyük bir kısmı bu tarihte susturulmuş, eserleri yasaklanmış ya da

¹ Teke Türkmenleri, Yemreli kabilesinin kervan baskınları, Aral'da isyancı Sufileri, Beş Kal'a Özbeklerinin itaatsizliği, Karakalpak Hasan Bay kabilesinin isyanı, Hoca Murad Bey isyanı, Töre Murad Sufi ve Yomut Türkmenlerinin isyanları, Merv'de yaşayan Sarık Türkmenlerinin Özbeklerle mücadelesi gibi hadiseler bölgenin fiziken yıkımı yanında kadın ve çocukların hızla köleleştirilmesine, kolera, veba gibi salgın hastalıkların yayılmasına ve sefaletle teslim olmasına neden olmuştur. (Vambéry, Travels in Central Asia, s. 360–361).

² Hive Hanı ile Ruslar arasında on sekiz maddeden oluşan bir antlaşma imzalanır. Antlaşmaya göre Hive Hanlığı Rusya İmparatorluğuna tabi olacaktır ve diğer Türkistan Hanlıklarıyla ittifak edemeyeceği gibi Rusya'nın Taşkent Valisinden izin alınmadığı müddetçe onlarla harbe de giremeyecektir (Mac Gahan, a. g. e., s. 253–256).

hepten yok edilmiş olsa da 19. asrın sonları 20. asrın başlarındaki millî çizgide ilerlemeye yönelik anlayış 21. asra kadar, bir şekilde gelmiştir. Her türlü baskıya rağmen devamlılığı sağlayan, asır başlarında Ceditçi edip ve aydınlar matbuata, eğitime, sanata yönelerek Batı Türkistan'ın sosyal hayatında yarattıkları değişim, kısa sürse de milli uyanışın mümkün olabileceğini göstermişlerdir.

Türkistan matbuatı sayesinde kısa ömürlü de olsa kardeş, dildaş, millettaş, dindaş Türk dünyası ortaya çıkmış kader birliği etmiştir. Söz konusu aydınlar, geçmişin acı deneyimlerinden örnek almak, gelecek için bir can, bir ten olup mücadele etmek zaruretine inanmışlardır. “Tercüman” (Tercumon), “Vakit” (Vaqd), “Şûrâ” (Sho‘ro) ve “Ang” (Ong) Kafkasya ve Volga boylarında çıkarılan ve Çarlık Hükümeti'nin sömürgeci siyasetine karşı mücadelede önemli tecrübelerle sahip olan gazete ve dergilerden birkaçıdır. Söz konusu yayın organları Batı Türkistan'da millîlik ve modernleşme fikrini geniş kitlelere yaymaya çalışmıştır. Bu gazete ve dergileri çıkararak dönemin önde gelen yazar, şair ve düşünce adamlarıydı. Sanatı topluma hizmet için kullanmışlardı. Tam da bu nedenlerle büyük bir çoğunluğu 1936-1938 arasında ya milliyetçilikle suçlanıp kurşuna dizilmişler ya da Sibiryaya kamplarında ölüme terk edilmişlerdir. Ancak, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında bağımsızlığını ilan edebilen Türk coğrafyalarında 20. asrın başlarındaki gerçekler araştırılmaya ve yazılmaya başlanmıştır. Değerleri canlandırma ve o dönemin düşünce hayatı, edebi eserlerle ilgili yayın faaliyetleri hızını kaybetmemiştir.

Bu makaleye konu olan Abdulhamid Süleymanoğlu Çolpan da 1934'te açık bir şekilde Özbek milliyetçiliği yapmak ve Özbek halkının Sovyetleştirilmesine engel olmak suçundan tutuklanan sanatçılardan biridir. Bir süre sonra serbest bırakılmış ancak 13 Haziran 1937'de “Millî İttihad” adında, Sovyet inkılâbına karşı bir teşkilâtın üyesi olmak suçundan yeniden tutuklanmıştır. On altı ay devam eden tutukluluğu sırasında, Sovyet ideolojisini benimsemedikleri için hapsedilen Abdurrauf Fıtrat, Abdullah Kadiri, Atacan Haşim, Gazi Alim Yunusoğlu gibi diğer millî şair ve yazarlarla birlikte çok ağır hakaret ve işkencelere maruz kalmıştır.

Çolpan'ın sorgulaması; Millî İttihad Teşkilâtına üye olmak ve Sovyet rejimi aleyhinde faaliyetlerde bulunmak, Türkistan'ın istiklâli için savaşmak, Basmacı (Korbaşı) millî istiklâl hareketini desteklemek, Sovyet hükûmetini aldatmak, Türkperestlik (Türkçülük) teşkilâtının liderleri kabul edilen Feyzullah Hocayev ve Turar Rıskulov'un çevresinde faaliyetlerde bulunmak, şiirlerinde Sovyet ihtilâline karşı milliyetçiliği övüp göklere çıkarmak, Sovyet rejimini yıkmak üzere dış güçlerle işbirliği yapmak ve gençlere milliyetçilik ruhu aşılamak suçlarını işleyip işlemediği üzerinedir (Şerafiddinov, 1994: 30-32; Çolpan 1991: 16-18).

4 Ekim 1938 gecesinde Taşkent’te idam edilmiştir. 5 Ekim 1938’de mahkeme, Çolpan’ı idama mahkûm etmiştir (Çolpan 1994: 193). İdamın üzerinden 19 yıl geçtikten sonra 1957 yılında, Rusların “ödün ve baskı” politikasının bir gereği olarak Çolpan’la birlikte tasfiye edilen millî aydınların “masum” oldukları devlet tarafından kabul edilmiş ve “iade-yi itibar”ların ardından eserleri üzerindeki yasak da kaldırılmıştır (Çolpan 1994: 193). 52 yıl sonrasında ise İstiklal Kahramanı olarak ilan edilmiş ve ismi Özbekistan’da çeşitli sokaklara, binalara verilirken, eserleri de Özbek halkının beğenisine sunulmuştur.

Çolpan belki de suçluydu! Çünkü “Sadai Türkistan” (Sadoi Turkiston) gazetesinin 1914 yılı 15. Sayısındaki “Adabiyat Nedir?” (Adabiyot Nadur?) isimli makalesinde;

Edebiyat gerçek manası ile ölen, sönen, kararan, yaralı gönüllere ruh vermek için; yalnız bedenimize değil, kanımıza kadar işlemiş kara balçıkları temizleyecek olan keskin yürek kirlerini yıkayacak olan bilgiler, paslanmış aynalarımızı temiz ve saydam kılacak, toz ve toprak dolan gözlerimizi arındıracak bulak suyunun vazifesini gördüğü için insanlık adına zaruridir (Çolpan 1994: 37).

diyerek edebiyatın amacının insanlığa ve milletine hizmet olduğunu belirtmiştir. Ancak bu anlayış Komünist Parti’nin “şekilce millî içerikçe sosyalist” anlayışına ters idi. “Proleter edebiyatı” oluşturma yolunda 1926 yılında kurulan “Kızıl Kalemler” cemiyeti ile Şura (Sovyet) Hükümetinin siyasetini halk kitlelerine yaymak, Şura (Sovyet) Hükümetinin varlığını meşrulaştırmak ve millî çizgide eser veren yazar ve şairlerle mücadele etmek hedeflenmişti. Komünist Partinin 23 Nisan 1932 tarihinde aldığı kararla, edebiyatta çok seslilik yavaş yavaş yerini tek sesliliğe bırakmaya başlamıştır. 1934 yılında Moskova’da toplanan Şura Yazarlarının I. Kurultayı sonrasında sosyalist edebiyatı yaratma kararı doğrultusunda, diğer cumhuriyet edebiyatlarında olduğu gibi Özbek edebiyatında da yeni bir dönem başlamıştı. Tüm bu kararlara rağmen Çolpan’ın gerek 1926 öncesi gerekse sonrasında kaleme aldığı eserlerinde bazen açık açık bazen de metaforik bir dil kullanarak millî çizgiden ayrılmadığı görülmektedir.

Çolpan ve Yarkınay (Yorqinoy) Draması

Çolpan edebî hayata hamasî, millî, tarihî şiirler yanında lirik, tabii, trajik ve sosyal şiirler yazarak girmiştir. Mahalli bir gazete olan “Sadai Fergana” (Sadoi Farg’ona), Orenburg’da çıkan “Şura” (Sho’ro) dergisi, “İştirakiyun” (Ishtirokiyun), “Kızıl Bayrak” (Qizil Bayroq), “Türkistan” (Turkiston), “Buhara Ahbarı” (Buxoro Axbori) gazetelerinde yayımlanan şiirlerinde dile, edebiyata, millî kültür ve tarihe, mitolojik şahıs ve kaynaklara, hürriyete, bağımsızlığa, kadın ve insan haklarına geniş yer vermiş; epik, lirik, pastoral duyarlılıkta, bireysel ve sosyal hüznü işlemiştir.

“Kalender” (Qalandar), “Mirzakalender” (Mirzaqalandar), “Andicanlı” (Andijonlik) ve nihayetinde “Çolpan” (Cho’lpon), “Tan Yıldızı” (Tong Yulduzi) mahlasları ile vatan, millet sevgisi, hürriyet duygusu, cehaletle mücadele, geçmişe özlem gibi konularda şiirler, hikâyeler kaleme almıştır. Özbek şiirine yepyeni, tabii ve lirik bir duyuş tarzı getiren şiirleriyle, 20. yüzyılda eser veren bütün Özbek şair ve yazarlarını etkilemiştir. Aynı zamanda “Halk” (Xalq-1921), “Menekşe” (Binafsha), “Bozulan Ülkeye” (Buzilgan O’lkaga), “Gönül” (Ko’ngil), “Zincir” (Kishan), “Güzel” (Go’zal), “Diyarım” (Diyorim), “Vijdan Erki” (Vijdon Erki), “Kozgalış” (Ko’zg’alish), “Hazan” (Xazon-1923), “Özbeğim” (O’zbekim), “Kalender Aşkı” (Qalandar İshqi), “Yol Esdeliği” (Yo’l Esdaligi), “Şark İçin” (Sharq Uchun), “Emelinin Ölümü” (Amelning O’limi), “Erkinlik İsteği” (Erkinlik İstagi), “Ben Şair mi? (Men Shoirmi?-1928)” gibi şiirleri Türkistanlı gençler için millî heyecan ve şuur kaynağı olmuştur. Türk dünyasının 1920’li yılların başlarında içinde bulunduğu vahim durum ve bu arada Türkiye’deki Millî Mücadele/İstiklâl Harbi ile ilgili duygu ve düşüncelerini “Bulaklar” (Buloqlar-1922), “Uyanış” (Uyg’onish-1923), “Saz” (Soz-1923) ve “Tan Sırları” (Tong Sirlari-1926) adlı şiir kitaplarında toplamıştır. (Açık 2007: 111)

Yeni Özbek şiirinin en önemli temsilcilerinden biri olan Çolpan aynı zamanda hikâyeleri, tiyatro eserleri ve romanı ile de nesir sahasında önemli bir isimdir. “Doktor Muhammedyar” (Do’xhtur Muhammadiyor-1914), “Aydın Gecelerde” (Oydin Kechalarda-1922), “Novvay Kız” (Novvoy Kız- 1927), “Kurban-ı Cehalet” (Qurboni Jaholat), “Kar Koynunda Lale” (Qor Qo’ynida Lola- 1923), “Gevheray” (Gavharoy) gibi hikâyelerinde de fakirlik ve cehaletin insanların hayatlarını nasıl etkileyebileceğini ve toplumsal çöküşe neden olacağını göstermeye çalışmıştır. Çolpan bu ve benzeri hikâyeleri ile Özbek nesrinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. “Doktor Muhammedyar” (Do’xhtur Muhammadiyor) adlı hikâyesinde ilerlemenin yolunun eğitimden geçtiğini hikâyenin ana kahramanının ağzından; *“Halk menfaatini bilse, millî mektep ve medreseler açsa, Avrupa üniversitelerine çocuklarını gönderse, onlar doktor, mühendis, gazeteci, zanaatkâr, iş adamı olsa ve bunların her biri eğitim aldığı alanda işe girip halkın menfaatine gözeterek çalışsa ne kadar iyi ve güzel olurdu .”*(Açık, 2012: 38-39) şeklinde ifade ederek hem 20. asır başlarında hem de 21. asırda Türkistan coğrafyasından gerek Türkiye’ye gerekse Avrupa ve Amerika’ya öğrenci göndermenin önemine dikkat çekmiştir.

Yirminci yılların ikinci yarısında Çolpan’ın Yarkınay (Yorqinoy-1920), “Halil Fereng” (Xalil Farang-1921), “Yine Uylenemen” (Yene Uylanaman-1926), “Ortak Karşibayev” (O’rtoq Qarshiboev-1928), “Müş-tümzar” (Mushtumzo’r-1928), ve V. Yan ile birlikte yazdığı “Hücum”

(Hujum-1928) oyunları ile bu türde de başarısını ortaya koymuştur. Söz konusu dramalarda kadın hakları meselesi, zulüm ve adaletsizlik konularını işlemiştir. Ayrıca dünya edebiyatından Gorki'nin “Ana”, “İgor Buliçev”, Puşkin'in “Dubrovskiy”, Gotsi'nin “Melike-i Turandat”, Şekspir'in “Hamlet” adlı eserlerini Özbek Türkçesine tercüme etmiştir.

1936 yılında yazdığı “Gece ve Gündüz” (Kecha ve Kündüz) romanının “Gece” (Kecha) bölümünde geçmişin karanlık sayfaları, şu ana kadar bulunamayan “Gündüz” (Kündüz) kısmında ise büyük bir olasılıkla Ekim İhtilali'nden sonraki dönem anlatılmıştır. “Gece” (Kecha)'de “Ceditçi Şerafiddin Hocaev, Miryakub'a Çar memurlarını kastederek;

Biz bunları sevmiyoruz. Bunlar bizim düşmanımızdır! Bizim memleketimize Rus hükümeti “sömürge” diye bakmakta, yani kendi vatanlarının üvey evladı gibi... Bunun için buraya iyi memurlarını göndermiyor.” dedi. Çar vekili Naib Töre de Çarizmin çökmekte olduğunu hissetmekte; “O büyük imparatorluk dehşetli fırtına ve dalgalılar sebebiyle zulmete, belirsizliğe, yokluğa sürükleniyor.

diyerek bir şekilde Rus memurlarını dolayısıyla Rus idaresini eleştirmektedir. (Kerimov 2001: 286)

Çolpan, Çar Hükümetinin memurları üzerinden Çarlık idaresini eleştirdiği gibi Hanlar yönetimindeki memurlar/beyler üzerinden Hanlık idaresinin de hikâyeleri ve dramlarında eleştirmiştir. Özbekler arasında drama, 1910'lardan sonra gelişen bir türdür. Behbudi'nin 1911 yılında yazdığı ve 1913 yılında yayımlanan “Pederkuş” (Padarkush) adlı eseri Özbek dramasının ilk örneğidir (Açık 2007: 49). Abdullah Badri, Hacı Muin, Nusratillah Kudretillaoğlu, Abdullah Avlani, Abdullah Kadiri, Gulam Zaferi, Hamza Hakimzade Niyazi, Abdurrauf Fıtrat, Batu (Mahmut Hadi) ve Miyan Buzrık, Mahmut Subay, Gazi Yunus ve Gulam Zaferi dönemin Özbek drama yazarları arasındadır. Kadiri, Fıtrat, Batu ve Miyan Buzrık “halk düşmanı” ilan edildikten sonra eserlerinin okunması ve sahnelenmesi yasaklanmıştır (İmamov-Jorayev- Hakimova 1995). “Halk Düşmanı” olarak ilan edilmelerinde edebiyat anlayışları ve bu anlayış doğrultusunda eser vermeleri yatmaktadır. Onlara göre edebiyat, bir davaya yararlı olduğu nispette değer kazanır. Tiyatro ise diğer edebi türlerden daha üstündür. Çünkü milleti vatan sevgisiyle coşturmak yolunda tiyatro göze, kulağa hitap ederek hem daha akılda kalıcı hem de hafızalarda etkisi daha çok olan bir türdür. Halkın eğitiminde tiyatrolar bir araç olarak kullanılabilir ve tiyatroların dili halkın anlayabileceği şekilde olmalıdır. Ceditçiler, halkın tiyatro vasıtasıyla bilinçlendirilebileceğine inanmışlardır.

Abdulhamid Çolpan da halkı aydınlatma gayesiyle yazdığı drama türünde eserler kaleme almıştır. Ancak “Muştumzar” (Mushtumzo'r-

1928), “Hücum” (Hucum-1928), “Ortak Karşibayev” (O‘rtoq Qarshiboev-1929) adlı dramalarının akıbeti bilinmemektedir. Bu eserlerin sahnelenmesine rağmen neşredilmemesi nedeniyle onlarla ilgili bir değerlendirme yapılmamıştır. “Özbek Dramaturgiası Tarihi” (O‘zbek Dramaturgiası Tarixi, Jo‘raev- Hakimova 1995: 74) adlı eserde; Muştumzar” (Mush-tumzo‘r) ve “Ortak Karşibayev” (O‘rtoq Qarshiboev) adlı eserlerle ilgili yazılan makalelerden yola çıkarak bu eserlerde Hanlıklar dönemi sosyal hayatının ele alındığı, özellikle kadının toplumdaki konumunun işlendiği belirtilmiştir. “Hücum” adlı komediyasında da kadın hakları konusu hicvi tarzda işlenmiştir, denilmektedir.

Cedit edebiyatının kurucularından olan Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kari tiyatroyu “İbrethane” diye isimlendirmektedir. Bu anlayışın bir sonucu olarak Çolpan “Yarkınay” (Yorqinoy) piyesinde ibretlik vakalardan birini işlemiştir. 1921 yılında yazılıp sahnelenen bu eser yeniden düzenlenerek 1926 yılında yayımlanmıştır. Özbek halk masalları esasına göre yazılan altı perdelik eserdeki vakalar Hanlıklar döneminde geçmektedir.

Sosyo-kültürel açıdan bakıldığında “Yarkınay” (Yorqinoy), sınıf farklılıkları, kahraman yaratma, çarpık düzen gibi olguları tarihselci bir perspektifle ele alması ile sadece 19. asrın toplumsal manzarasını ortaya koymakla kalmaz, dünden bugüne tarihsel bir sürecin hikâyesini de içerir.

Dramanın şahıs kadrosu çok kalabalık değildir. Yarkınay (Olmas Batır’ın kızı), Polat (Olmas Batır tarafından büyütülmüş ve onun evinde bahçıvanlık yapan evlatlığı), Kumru (Olmas Batır’ın evindeki hizmetkârlardan biri), Olmas Batır (Yarkınay’ın babası, Han’ın en güvendiği adamı), Mamahatun (Yarkınay’ı büyüten nine), Nişabsay Beyi Olmas Batır’dan sonra Han’ın ikinci adamı ve herkesin korktuğu biri), Kal (Nişabsay Bey’in hizmetkârı), Hanzade Tovhanbek (Han’ın oğlu), Nişabsay’ın emrinde çalışan Novça Pelvan, Boranbay ve kapı kulları.

“Yarkınay” (Yorqinoy), piyesinde Çolpan insanların şahsiyetini ahlâk kavramı ekseninde sorgulamaktadır. Eserin ana karakteri Polat, yazarın diğer eserlerinde de rastlanan sıradan bir hayat sürerken olayların etkisiyle idealist bir tipe dönüşür. Zalim bir beye karşı duyulan öfke, kin ve intikam duygusu Polat’ın dağa çıkmasına neden olur. Polat hayatı pahasına da olsa zulmün sona ermesi için çaba sarf eder. Köylülerin de Polat’a inancı vardır. Bu inanç Polat’ta beşerî aşktan vatani aşka geçişi sağlar.

Eser, müstebit bir bey olan Olmas Batır’ının zulümleri ekseninde gelişen olaylar ve bu olaylara engel olmak isteyen Polat arasındaki mücadele üzerine kurgulanmıştır. Bu mücadelede yazar ve dramdaki diğer karakterler de Polat’ın arkasındadır. *İhtiyar: ‘Yok, evladım, selamete çıkış*

çok zor. Eğer bu taraftan biz savaşsak, düşmanı çukura doğru yönlendirsek! (Bir an sessiz kaldıktan sonra) Keşke, bizim yiğit Polat, bu savaşı kazansa, oğlum, bu memleket gözyaşı dökmekten kurtulurdu bir müddet.’ (Çolpan 1991: 348).

İhtiyarın bu düşüncesine katılmayan ve ümidini kaybetmiş olan Bekçi, adil bir düzene kavuşamayacakları inancındadır: “*Tüm yurt yiğit Polat’ın yanında savaşa bile Olmas Batır’ın şansı yaver gider, diyorlar. Bilmiyorum, adalet, hak bu kadar ayaklar altına alınır mı?’* (Çolpan 1991: 348)

Yazarın oyunda öne çıkardığı karakterlerden biri de işlediği zulümlerle okuyucuyu sarsan Olmas Batır’dır. Hanlar tarafından yönetilen Türkistan’da adalet yerini zulme bırakmıştır. Bu eserde zulmün temsilcileri Olmas Batır ve Nişabsay Beyi’dir.

Polat, Olmas Batır’a ceviz ağacının dibindeki çukurda yatanların kim olduğunu, kaç kişi olduğunu sorar. Çukurdan çıkan kemiklerin kime ait olduğunu ve bulduğu kâğıtta ne yazdığını anlamaya çalışır. Kemiklerin kime ait olduğu ve dilekçede ne yazdığı sorusu Olmas Batır’ı şaşırtır. Ama onda ne utanç duygusu ne de pişmanlıktan eser vardır. Polat okuma yazma bilmemesine rağmen ki, bu durum Türkistan’da o devirdeki cehaletin ne kadar yaygın olduğunu göstermesi bakımından önemlidir, o dilekçe sayesinde çukurda yatanların babası, abisi, dayısı ile diğer akrabaları olduğunu öğrenmiştir.

Olmas Batır, erkek kardeşine kızını vermediği için Polat’ın babasını ve akrabalarını öldürmüş, sadece küçük bir çocuk olan Polat’ın bir ömür boyu hizmetçi/ kul olarak çalıştırılmak için sağ bırakıldığı gerçeği eserde okuyucuya şu sözlerle açıklanır:

- Polat: Bir köyün tamamını incir çekirdeğini doldurmayacak bir şey için yerle bir eden kişi, “sırrının yayılmasından niye korksun?” Bu kadar adamı öldürdüğünüz yetmezmiş gibi bu gerçeği de toprağa gömmek mi istiyorsunuz? Sizinle nasıl istersem öyle konuşurum. Ben artık hiçbir şeyden korkmuyorum! (Yarkınay’a) Cellat babayla değil, şefkatli, kız kardeşim gibi gördüğüm sizinle helalleşmek isterim. Hakkınızı helal edin kardeşim! (Çolpan 1991: 290)

Kişilik itibariyle gaddar ve zalim olan bu beyler, zekice oyunları ve işlediği cinayetlerle halkın korkulu rüyasıdır. Aslında kendileri de bu durumun farkındadır. Hanın oğlu Tovhanbek babası hakkındaki düşünceleri bu görüşün açık delillerindendir: “*-Hanzade: Sahipsiz kalmış biçare taht! Senin bu hallere düşeceğini biliyordum... Şu saraylar hepsi boş kaldı. Bu-*

rada Tanrı'dan bile korkmayıp devran süren babam, hırsız Polat şehre girince hazinesini alıp kaçtı. Saraydaki herkes kaçtı” (Çolpan 1991: 367) sözleriyle babasının zalim olduğu kadar korkak bir yönetici olduğunu da itiraf eder.

Çolpan'a göre, Rusların egemenliği altında kalan coğrafyalardaki Türk topluluklarında, gerçek ve samimi bir gelecek düşüncesi, hedefleri yoktu. Onlar yalnızca günün, şu dakikanın menfaati için, karnını doyurmak gayesi ile yaşıyor ve birçoğu daha fazla çalışarak daha iyi yaşamının mümkün olacağını bilmiyorlardı. Beyinleri kaplayan cehaleti dağıtacak, içerisinde buldukları durumu açıklığıyla gösterecek, ilerlemeye, gelişmeye zorlayacak kitaplar, gazeteler, dergiler çok geç yayın hayatına girmişti. Matbuat özgürlüğünün aşırı ölçüde kısıtlanmış olması uzunca süre Türkistanlıları hem dünyada hem de kendi coğrafyalarında olup bitenlerden habersiz bırakmıştı. Hal böyle iken, söz konusu coğrafyalardaki halkı eğitime, gelişmeye yönlendirecek, onlara vazifelerini gösterecek ve bu yolda çalışmaya yönlendirecek medreseler, hocalar, kitaplar gerekiyordu. Ancak Çarlık Rusyasının baskıcı siyaseti, özellikle, vakıfları Türkistanlıların elinden alması, medreselerin harap edilmesi, Rus göçmenleri Türkistan'a yerleştirme siyaseti, yerli halkın her geçen gün daha da geri kalmasına, yoksullaşmasına, toprakların ve devletin idaresinin Yahudi ve Ermenilerin eline geçmesine neden olmuştu. Cehalet, iç çekişmeler, taht kavgaları ve hanlara, beylere karşı isyanlar günbegün artmaktaydı. Böyle bir ortamda devlet düşüncesi de, çağa ayak uydurma fikrinin de gelişmesi mümkün görünmemekteydi.

Dramda Nişabsay Bey ve Olmas Batır'ın karşı kutbunda yer alan Polat olumlu özellikleriyle öne çıkan bir karakterdir. Her anlamın aslında bir başka anlam üzerine inşa edildiği ve toplumsal değerlerin birbirinin zıttı ile anlamlaştığı gerçeği, eserlerin karakterleri için de geçerlidir. Yazarın diğer eserlerinde de uygulamaya koyduğu iyi / kötü; olumlu / olumsuz karakter karşılaşmasına bu eserde de rastlarız. Polat; dürüst, merhametli, vatansever, güvenilir, zulme başkaldıran, onurlu ve aşkına değer vermesi özellikleriyle idealist bir kimlik olarak okura takdim edilmiştir:

- Polat: Taç, taht... saltanat... sizin omzuma yüklediğiniz yükünüz... Ne kadar ağır olursa olsun onu taşımam gerek. . Taçların, tahtların arkasında yurt var, memleket var, halk var... Onları düşünmek lazım. Onun gamını azaltmak gerek... Siz bu tahtı bana öncekilerin elinden biz sefa sürelim diye alıp verdiğiniz, size iade ederim. Bana böyle bir saltanat gerekmez! Sizin bana layık gördüğünüz bu tahtı yurdun dertlerine deva olamazsam, istemem... (Çolpan 1991: 373)

Bu noktada dikkati çeken en önemli husus, halkın Polat’ın başkaldırıp dağa çıkmasını yadırgamaması, hatta yanında yer almasıdır. Polat bir kurtarıcı olarak görülüyor. Sıradan insanlar yaşam mücadelesinde her şeyi ayrıntılı irdeleme şansına sahip değildir. Bütün hayalleri rahat yaşam koşullarına kavuşmak olan cahil halkın birilerinin peşinden gidip yönetime başkaldırmayı olağan bir davranış olarak algılaması gerçeğini hanlıklar dönemindeki isyanlara bakınca sıkça görmekteyiz. Polat hiç istemese de kendisine biçilen bu rolü oynamak zorunda kalmıştır. Çünkü o artık halkın kurtuluş sembolü yeni Köroğlusudur. Köroğlu Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan sahasında da yıllarca anlatılagelmiş bir destan kahramanıdır. Bu nedenle de Polat’ın zalim beylere, Hana karşı başlattığı harekette halktan birçok kişiyi yanında bulması yadırganmamalıdır.

Kitaba da adını veren “Yarkınay” karakterine gelince; Hanın en korkusuz adamı Olmas Batır’ın kızı olan Yakınay, eser boyunca Polat’a olan aşkı ve bağlılığının devam etmesi ile müstesna bir karakter olarak karşımıza çıkar. Güngörmüş biri olan Yarkınay, Nişabsay Bey tarafından kaçırıldığında akıllı stratejiler izleyerek hem ninesini hem evlerinde muhafız olarak çalışan Boranbay’ı hem de kaçırılmasında en önemli rolü oynayan Kal’ı ölümden kurtarmış ayrıca Polat’ın yanına giderek Polat ile babası arasındaki savaşa da son vermiştir.

- *Yarkınay: İşte bu yakışıklı delikanlıya kendimi göstermek için senin yanında söylüyorum: Ne kadar yakışıklı olursa olsun ben Han çocuklarını sevmiyorum! Seni, parasız pulsuz seni, bahçıvan seni her şeyden çok seviyorum! O kadar zaman sabrettim, şimdi yine sabrederim! Ama Polat, sabrın da bir sınırı var... (Çolpan 1991: 374)*

Eserlerini son derece ustalıkla bir yöntemle kurgulayan yazarın, günümüze değin birçok yazarı/ şairi gerek düşünsel gerekse üslup açısından etkilediği inkâr edilemez. Ona göre insanı yetiştiren vatan toprağıysa, vatan için hizmet etmek onun yolunda ölmekten daha tabii ne olabilir?

“- Polat: Beni yurdun esenliği için bir kez daha ölümden kurtardınız, gelin, bu yurdun selameti için birlikte hizmet edelim, çalışalım. Yurdumuz esenliğe kavuştuktan sonra...” (Çolpan 1991: 374) Piyesini bu cümlelerle noktalayan Çolpan’ın, kendi siyasal – ahlaksal dönüşümünü yarattığı kahramanlarında görmek isteğini; onlarla birlikte görmek / yaşamak niyetini anlıyoruz.

Türklerin dünyanın en eski ve en medeni milletlerinden biri olması hasebiyle 19. asırda içine düştükleri zilleti ve cehaleti anlamak mümkün değildir. Geçmişin harabe, virane haline gelmiş abideleri ve onlarda saklı

yazılar, tozlanmış kitaplar; bir zamanlar Türklerin bilimde, sanatta, felsefede ne kadar ilerlediklerinin göstergeleridir. Fuzuli'nin sanatı, Yesevi'nin insanlığı, İbni Sina'nın tıp ve fen bilimlerindeki başarısından sonra gelinen nokta kabul edilemez. Bu nedenle silkinip kendimize gelmemiz gerektiğini “Bugünkü Türk İli Türkistan ve Onun Yakın Tarihi” adlı eserinde Zeki Velidi Togan; “İşte Türkün hakiki millî seciyesi budur. Yani her vakit hayatın ortasında, güreş meydanında bulunmak ve her yerde kendi varlığını göstermek. Tarihi Türk, hiçbir vakit basıldığı noktada kalmayıp derhal kalkan lastik gibi yahut kendisini sıkmak isteyen avucun içine sığmayan civa gibi olmuştur.” (Togan 1981: 608) diyerek dirilişimizin köklerimize, özümüze döndüğümüz takdirde mümkün olabileceğine; Ziya Gökalp de “Türkçülüğün Esasları” adlı kitabında; “Eski Türklerde vatani ahlak çok kuvvetliydi. Hiçbir Türk, kendi ili, yani milleti için hayatını ve en sevgili şeylerini feda etmekten çekinmezdi. Çünkü il Gök Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesiydi.” (Gökalp 2014: 168) derken Türkistan'dan Türkiye'ye doğru geniş bir coğrafyada benzer duygu ve düşüncelere vurgu yapmaktadırlar. Türk, hiçbir şart altında zincirlere vurulamaz; vatan toprağının düşmanların ayakları altında çiğnenmesi karşısında mücadele etmeden duramaz. Bazen bu düşman dışarıdan gelen değil içimizden birileri de olabilir. Bu ahval ve şeraitte de Türk'e düşen görev Polat'ın yaptığı gibi onu Türk istiklalini ve istikbalini korumak olmalıdır.

Toplumları incelerken sadece tarihî metinlerini esas almak eksik olacaktır. Tarihî hadiseleri kültürel kaynaklarla teyit etmek, olayları resmî söyleminin dışında da incelemek daha isabetli olacaktır. Tarihçilerinin yazmadıklarını, yazmadıklarını yazar ve şairler eserleriyle dile getirirler. Toplumdaki sosyal olaylar temelinde üretilen metinlerle dönemin sosyal çarpıklıkları, yozlaşan değerler karşısında farklı davranış biçimleri sergileyen kişiler işlenebilmektedir.

Bu yüzden de Çolpan; tiyatro eserlerinde, hikâyelerinde ve romanındaki kahramanları ile Türkistanlıların geleneklerini, ahlakını, kültürel yapısını yücelterek bu değerleri pekiştirmeyi sağlayacak yönde halkın eğitilmesine yardımcı olmak istemiştir. Belli bir olay veya toplumu derinden etkileyen çeşitli olaylar, hayat sahneleri, yankı uyandıran ayaklanmalar gibi konular işleyerek halkın eğitimini hedeflemiştir. .

Son Söz Yerine

Edebî metinler sadece estetik hazları tatmin eden edebî ürünler değildir, bu eserler aynı zamanda toplumdaki sosyal olayları yansıtan, tarihe ışık tutan değerli kaynaklardır da. Yazar ve şairler yaşadıkları dönemde cereyan eden sosyal hayatı dünya görüşleriyle birleştirerek kendine has bir

üslupla kaleme alırlar. Bu yolla edebi eserler hem yazar/şairlerinin hem de dönemin damgasını taşıyıp olur.

Hokand Hanlığı bünyesinde barındırdığı Özbek, Kıpçak ve Kırgız boyları arasında çok sık çekişmeler yaşanmış, ayrıca Buhara Emirliği ile mücadeleleri de Hanlığın zayıf düşmesine ve Rusya'nın egemenliği altına girmelerine neden olmuştur. Boylar arasındaki anlaşmazlıklarda bazı boyların Ruslardan yardım istedikleri hatta onlarla ittifak ettikleri bilgisi hem o dönemin eserlerinde hem de tarihî kaynaklarda mevcuttur.

Tarihî tiyatronun amacı, bir şekilde geçmişî değerlendirmektir. Yazarlar, tarih aracılığıyla mensup olduğu toplumun çelişkilerini, değişmeyen veya değiştirilemeyen yönlerini, sorunlarını, iyi ve güzel yönlerini anlatırlar.

Tarihe müracaat daha çok şuur devrinde olur. Özbek edebiyatında da hem tarihî roman hem de tarihî tiyatro ilgi görmüştür. Tarihî tiyatrolar en çok ulusal bilincin uyandığı ya da ulusal birliğin kurulmaya çalışıldığı dönemlerde yazılır söylemi (And 1973: 769), aslında tarihin bir anlamda toplumun geçiş dönemlerini kolaylaştırdığını ve bunalımlı dönemlerinden çıkışına yardım ettiğini belirtmek içindir. Özbekistan'da 20. asrın başlarında, II. Dünya Savaşı ve 1991'de bağımsızlığını ilan edip güçlü bir devlet kurma aşamalarında tarihî tiyatro ve romanlara yönelişin olması işte bu yüzdendir.

Bu tür eserlerde amaç tarihî bilgiyi edebî zevkle harmanlayıp nesillere fikir üretebilme yeteneğini kazandırmaktır. “Milletler, buhranlı anlarında millî tarihlerinin şan dolu günlerini estetik bir şekilde ifade eden edebî eserler vasıtasıyla bedbinlikten kurtularak, insanlığın devamı için elzem olan ümit ve imana kavuşmuşlardır.” (Kerman 1998: 274) Çolpan özgürlük, bağımsızlık için cesur insanlara gerek duyulduğunun bilincinde olarak bu dramayı kaleme almıştır. Serdengeçtilik, millet ve vatan sevgisinden doğar. Sevgi, cesareti getirir. Ancak cesaret, yalnızca vatan için savaşmak mücadele etmek değil, onu abat, varlıklı yapmaktır. Milletini her yönden dünya devletlerinin seviyesine çıkarmaktır. Bunlar kolay iş değildir, elbette. Öncelik kendi kendini yönetebilmektir. Elbette bunu sağlayabilmek için millî birliği sağlamak gerekir. Türklerin kötü idare edilmesi sebebiyle parçalanmışlığını sadece Çolpan'ın bu dramasında değil, şiirlerinde de Abdullah Kadiri'nin romanında da Abdurrauf Fıtrat'ın dramalarında da görmekteyiz.

19. asırda İdil Kıpçakları Azerbaycanlıları, onlar Osmanlıyı, Kaşgarlılar Özbekleri, Horasanlıları, yani ağabey kardeşini, kardeş abisini tanımaz duruma gelmişti. Müslümanlar parçalanmış halde yaşıyorlardı. Bu

durum Çolpan'ı zaman zaman ümitsizliğe düşürse ve bu ümitsizliğini gösteren eserler verse de genel olarak zulme dayanan her türlü zulmü yok etme gayesi taşıyan “Yarkınay” (Yorqinoy) adlı tiyatro eserinde, hikâyelerinde ve şiirlerinde halka ümit ve inanç aşlamaya çalışmıştır.

“Çolpan öldürüldükten sonra da hâkim ideoloji ondan korkmaya devam etti” diyen edebiyat araştırmacısı Azat Şerafiddinov bir başka gerçeği daha ortaya koymaktadır. O;

Çolpan'ın adı edebiyat tarihinden silinmiş, kütüphanelerdeki kitapları toplatılmış, dergilerde yayınlanmış şiirleri ve resimleri karalanmıştı. Böyle bir zamanda bile Çolpan ve Kadiri'nin eserleri gizlice okunuyordu. Şahsen, ben de “ÖtkenGünler” (O'tkan Kunlar), “Mihraptan Çayan” (Mehrobdan Chayon), “Gece ve Gündüz” (Kecha ve Kündüz) romanlarını II. Dünya Savaşına denk gelen lise yıllarımda okumuştum. Yalnız ben değil, bütün sınıf okumuştum. Kitabı nereden aldığım aklımda değil, hatırladığım bu kitapların yalnız bir günlüğüne bize verildiği idi. Hepimiz sabaha kadar oturup, bu kitapları bitirirdik (Şerafiddinov 1994: 35-36) .

diyerek yetmişli, seksenli yıllarda edebi sahada faaliyet gösteren şair ve yazarların Çolpan'ın izinde eserler vermelerinin nasıl mümkün olabildiğine de bir anlamda açıklık getirmiş oluyor.

KAYNAKÇA

AÇIK, Fatma (2006), Özbek Edebiyatı, Alp Yayınevi, Ankara.

_____ (2012), Özbek Hikâyeciliği ve Özbek Edebiyatından Seçme Hikâyeler, Berikan Ofset Matbaa, Ankara.

ALPARGU, Mehmet (2002), “Türkistan Hanlıkları”, Türkler Ansiklopedisi. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

AND, Metin (1973), “Türk Tiyatrosunda Tarihî Oyunlar ve Bunların Yazılış Gereklere”. 25-29 Eylül 1970 Türk Tarih Kongresi Bildiriler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

BENZİNG, Johannes (1964), “Philologiae Turcicae” Fundamenta II, Wiesbaden.

CAHUN, Leon. (1896), Asya Tarihine Giriş. Kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar. (Çev. Sabit İnan Kaya. 2006), Seç Yayın Dağıtım, İstanbul.

CHO'LPAN, A. Süleymon (1991), Yana Oldim Sozimni, G'afur G'ulom Nomi-dagi Nashriyoti, Toshkent.

ECKMANN, János (1963), Çağatay Edebiyatının Son Devri, TDAY Belleten, Ankara.

- EGAMBERDİYEV, Mirzahan (2005), Çarlık Rusyasının Türkistan’daki Eğitim Politikası (1870-1917). *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI, 1s. 103-108.
- ERŞAHİN, Seyfettin (1999), Türkistan’da İslam ve Müslümanlar, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara.
- HAKİMOVA, C. (1995), O’zbek Dramaturgiyasi Tarixi, O’qituvchi, Toshkent.
- İMOMOV, B., JORAYEV K., XOKİMOVA H. (1995), *O’zbek dramaturgiyasi tarihi*, O’qituvchi, Toshkent.
- KARİMOV, Gulom (1987), O’zbek Adabiyoti Tarixi, O’qituvchi, Toshkent.
- KARİMOV, Naim (2000), Cho’lponning “Kecha va Kündüz” ro’mani to’grisida. <http://www.ziyouz.com/index.php?option=comcontent&task=view&id=100>
- KERMAN, Zeynep (1998), Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri, Akçağ Yayınları, Ankara.
- MAC GAHAN, J. Aloysius (1995), Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver (Çev. Kolağası Ahmed, Haz.: İsmail Aka, Mehmet Ersan), Akademi Kitabevi Yayınları, İzmir.
- ROZİMUXAMMAD, Bahram (1997), Cho’lpon - Tong Yulduzi Demak, O’qituvchi, Toshkent.
- SOMUNCUOĞLU, B. Tümen (2014), Çarlık Rusyası Dönemi Türkistan’ında İslam ve Modernleşme”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* Yıl 18, S. 2.
- SHARAFİDDİNOV, Ozat (1994), Cho’lponni Onglash, Yozuvchi, Toshkent.
- _____ (1994), Cho’lpon. Shoir Haqidagi Rivoyatlar va Haqiqatlar, Cho’lpon Nashriyoti, Toshkent.
- _____ (1993), İstiqlol Fidoilari. M. Cho’kay, Cho’lpon, A. Hoshim, Sharq Nashriyoti, Toshkent.
- SHARAFİDDİNOV, Ozat - NORMOTOV Ömer (1994), Cho’lpon Adabiyot Nedir, Cho’lpon Nashriyoti, Toshkent.
- TOGAN, A. Z. Velidi (1981), Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Enderun Yayınevi, İstanbul.
- Ziya Gökalp (2014), Türkçülüğün Esasları, Ötüken Neşriyat, İstanbul.